
Շամիրամի Առասպելը

Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարատ: Ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական
գիտելեաց

Էջմիածին 1901

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Աղբիւրը: — Ծամիրամի և Արայ գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա. ժե.) խորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ:¹ Բայց, ինչպէս արդէն տեսելենք (Ը. գլ.), ուրիշ անդից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոտն Ծամիրամ» (Ա. ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: Ժէ. գլխի մէջ ևս, ուր պատմուած է Ծամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կրիւր Զրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նինուասից, աղբիւր չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ժԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից: Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդկիս և զկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս»,² այսինքն թէ ինչպէս Ծամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստաւ առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յազագս ծննդեանն Ծամիրամայ, եւ ապա զպատերազմն Ծամիրամայ ընդ Զրադաշտի, եւ զյաղթելն ասէ Ծամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պտամածը Ծամիրամի մասին]. քանզի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Զրադաշտի հետ, որի հետեւանքն եղել է Ծամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսօրիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել Ծամիրամայ» և այլն:

Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Ծամիրամի համար առնում է, հաստա կարելի է ասել, Եւսեբիոսի քրոնիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ տալիս:³ Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Ծամիրամի ծընունդն, նորա պատերազմը Զրադաշտ մոգի հետ և յաղթելը, ապա Ծամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուասից: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թէպէտ և Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. ժէ.), ուստի և խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով առաջ եղած է դնում, և մնացածն առնում է Մար Աբասից:

Այսպէս խորենացին Ծամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պտամածը Ծամիրամի մահուան մասին հաստատելու համար յիշում է թէ Ծամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում այդ առասպելներից, այլ բաւականանում է Ծամիրամի

¹Տես «ի բանն՝ որ գնմանէ» խօսքի և «բանք» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ.

²N 1671 Ա. ձեռագիր. միւս Ա. ձեռագիրները «որպես» բառը չունին. իսկ N N 1665, 616 «մահուան» ձեւի փոխանակ ունին «մահ», որ աւելի ուղիղ է քերականօրէն: Եւսեբիոսի պատմութիւնն ևս առնում ենք N 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ա. ձեռագիրները չնչին տարբերութիւններով: Տպագիրն աղաւաղուած է, չունենալով Ծամիրամի պատերազմը Զրադաշտի հետ և սորան յաղթելը:

³«Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանէաց թագաւորութեանն»: «Ապա ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] և զծնունդն Ծամիրամայ. եւ զգարաւ ըտ մոց (ի) արքայի Բակտրացեոց զպատերազմն և զպարտութեանն ի Ծամիրամայ. և զանս բազաւորութեանն Նինայ անս ծք. և զվախնան նորա: Յետ որոյ թագաւորեալ Ծամիրամայ ամ պարիսպ Բաբելոնի գայն ձեւ օրինակի, որպէս և բազմաց իսկ ասացեալ է, կտեսիայ և զենոնի և էրոդոտայ, և այլոց՝ որ յետ նոցա: Ապա և զգործողովն շինեչ Ծամիրամայ ի վերայ հնդկաց աշխարհին վիպագրե, և զպարտութիւն նորա և զփախուստ. և թէ զիւրդ ինքնին զիւր որդիսն կոտորեաց, և ինքն ի Նինայ որդոյն իւրոյ սպանաւ»: Եւսեբի Կեսարացոյ ժամանակակաւք, Վեներիկ 1818 եր. 90 չտն.

մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետև խնդիրն այն է, որ հաստատվի թէ Ծամիրամը Ջրադաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է դնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետև ժ.Ջ. գլխի պատմութիւնը Խորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ, որ իւր ժամանակ աւանդութիւն եղել է Հայոց մէջ թէ Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Ծամիրամին: Այս գլուխը Խորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում, բայց ոճերի և դարձուածների համար օգտուում է դարձեալ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թէ Խորենացին ինչպիսի ոճաբանութիւն ունի. արդեօք նա իւր սեպհական բառերով ու դարձուածներով է նկարագրում որևէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը: Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է Խորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթողիկոսը, երբ նա նոյն իսկ իւր ժամանակի անձերն ու դէպքերը նկարագրելիս օգտուում է Խորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թէ որովհետև Յովհաննէս կաթողիկոսն, օրինակ, Աշոտ Թագաւորին և նորա «յարգարած կարգերը» Խորենացուց օգտուելով է նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս և Խորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եւսեբիոսից կամ ուրիշներից օգտուած լինի, նորա նկարագրի հիմքը մնում է իբրև իրողութիւն. դա Վանի և նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ այդ հնութիւնների շինողը Խորենացու ժամանակ համարուել է Ծամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրին:

Իշտար, Ծամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): — Երբ մի անգամ ըստ Խորենացու վկայութեան Ծամիրամի մասին առասպել եղել է Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական գրոյց եղած լինի Ծամիրամի և մի հայի, Արայի, յարաբերութեան համար: Թէպէտև Խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաս. բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Ծամիրամի և Արայի գրոյցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այդ գրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով ուրիշ ազգերի մէջ եղած նոյն գրոյցի հետ: Բայց նախ Ծամիրամի բնաւորութիւնը:

Ծամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանցոց Միլիտատա դիւցուհու կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւնն ունի ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիցուհին, Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis), բաբելացոց և ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մէջ այդ սիրոյ դիցուհին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուհի է, պատերազմի դիցուհին նետ-աղեղով զինուած, այրական ու պատերազմական բնաւորութեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիցուհին է: Նա կապուած է Արուսեակ մոլորակի հետ և նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արևը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկեցում և Ասորիքում այս սիրոյ դիցուհու նուիրական թռչունն էր աղաւնի: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոց մէջ ցոփ և անառակ էր. նոյնպէս բուռն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ Կտեսիասի, Դերկետոյի

պաշտամունքը: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և փիւնիկական Աշտարը որ պաշտուում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:⁴ Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անուանով բլուրներ: Այսպէս Ստրաբոնը գրում է Կապադովկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարահարթ ընդհարաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ: «(Ստր. ԺԲ. 2. 7): Պ. Գարաբազեանը բերելով այս հատուածն աւելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կըլիչեցունեն զԱնահիտ... և էր արդարև, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահտայ Պերասիայ:» «Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահտայ էր Ջեղա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ էր ի վերայ բարձրաւանդակի որ կըլիչուէր Շամիրամայ:» «Ջեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահտայ, այն է դիցն գոր պաշտեն և Հայք:»⁵

Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւթերա և Սիկիլիա, ուր փիւնիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնուած և միացած էր յունական Ափրոդիտէի պաշտամունքի հետ: Այս դիցուհին պաշտուում էր և Հայոց մէջ: Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտէին, համարում է ասորիներից փոխառութիւն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանութիւն է ասորերէն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,⁶ մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը: Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկութիւն չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուհին լինի՝ մտած հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուհունը: Անահիտը, թէպէտև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցութիւն: Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և Եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ նորան այր և կին գերիներ են նուիրում. և այնուհետև աւելացնում է. Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշտութիւն հայոց երթայ անգր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւազաց ձօնել դիցն զգոտերս իւրեանց կուսանս. այլ այսչէ ինչ արգել յետ տալոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահտայ գտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ զնոսա ի կնութիւն:⁷ Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապէս նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ աստուածուհունը: Հայոց մէջ այս անուակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկզբնապէս եղել են ասորիք և յետոյ են հայացած: Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են Եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ասորիներ: Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը: Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է Վանից հարաւ Անձեացեաց մէջ: Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին նաև Աստղիկի պաշտամունքը:⁸ Վանայ մօտ Արտամետում ևս

⁴Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig. 1897, 1. Կր. 190 հտ. 197 հտ. 225 հտ.

⁵Գարաբազեան, Քնն. պատմ. Հայոց Բ. Կր. 167 հտ.

⁶Gelzer Zur arm. Götterlehre, Կր. 123. 132.

⁷Գարաբազեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. Կր. 267 հտ. Gelzer, Zur arm. Götterl. Կր. 113.

⁸Մ. Խորենացու մատենագրութիւնք. Կր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղուոչի դեղս սխտականս առ

Աստղիկ պաշտամունքը յայտնի է Թոմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.): Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ Խորենացու մէջ, կոչուում է քաղաք Շամիրամայ. նոյնը յիշում է և Թոմա Արծրունին (եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է ձուռազ գաւառում Շամիրամ բերդ (եր. 258 հտ. 281), ամբոցն Շամիրամ (եր. 270): Շամիրամ գիւղ այժմ Նէմրութ սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (եր. 272):

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մէջ Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք: Նոյն իսկ պ. Խալաթեանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին առասպելները Խորենացու սարքածն է համարում, ստիպուած է ասելու, որ Խորենացին Շամիրամի գրոյցների համար ընդհանրապէս. «իբրև ելակէտ ունի (Исходить) Հայաստանի տեղագրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ Ուրիշ խօսքով, Խորենացու ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Շամիրամի մասին գրոյցներ: Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Խալաթեանը, «ըստ երևութին, միայն Լ.-Թ. դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձգտումն է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից:» Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթեանին, նա ուղում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Շամիրամի անունը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները: Սակայն պ. Խալաթեանը այդ ասում է լոկ խօսքով: Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանէին Ասորեստանի թագաւորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թէ նոքա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Աղբամեղիքին թողած՝ Շամիրամի անունով պիտի կոչէին իրենց Վանտոսպը: Եթէ Շամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են հընումը շատ շատ կողմերում և նոյն իսկ Կապադովկիայում և Պոնտոսում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուհին ի թիւս այլոց պաշտուել է և հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Շամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են եղել և սեմականներին սահմանակից: Միւս կողմից եթէ ըստ Խորենացու Արծրունիք և Աղձնեաց բզեչխները իսկ ըստ Թոմա Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ ևս մի պատմական յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրօք ասորիներից: Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշտութեամբ կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ: Սենեքերիմ և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ Ասորեստանցիների ծագման գրոյցը: Այդ գրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Շամիրամն ու իւր գրոյցները և ոչ սարքովի բան: Տեսնենք այդ գրոյցները:

Իշտարի ու Իզդուբարի եւ Շամիրամի ու Արայի առասպել լները: — Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփանքի համար հոմանիներ է որոնում. բայց նա հեշտաաէր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է

ի կատարել գաղձութիւնս ականից... առեալ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր ականիցն, որպես զծրարսն կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (եր. 294):

նորան մինչե Սանդարամետի բանդը՝ իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի նշանաւոր վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դիւցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը: Դիցուհին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա ընդ որ առաջարկութիւնները: Այդ ժամանակ Իշտարը գայրանում է և սպանում Իզդուբարին: — Այսպէս սպանում է նա իւր մի ուրիշ տարփածուին ևս Տամուզին (tammuz), որի մահը ողբում է նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում նորան յարութիւն տալու համար:⁹

Ասորեստանցոցու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով: Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատտեսի (Attes) համար իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տիւրոսում նոյն իսկ Ադոնիսի յարութեան տօն էին կատարում:

Արդ ի՞նչ է մեր Շամիրամի և Արայի դերոյցը: Ինչպէս «այրասիրտն այն և կաթոն Շամիրամ» նոյն է, ինչ որ իւր մայրը սեմականների սիրոյ աստուածուհին, մարտիկ և տարփազին դիցուհին Իշտար — Աստարտէ — Ատարգատիս կամ Դերկետոյ, նոյնպէս և մէր Շամիրամի և Արայի գրոյցը նոյն է, ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վէպը: Համեմատութիւնը շատ պարզ է: Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, նոյնպէս և Շամիրամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անում իւր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հաւանութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը: Իշտարը գայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեպ» գալիս կռւում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով: Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Նոյն յարութեան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է: Խորենացու և Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նոյնպէս շատ բնական է:

Առկէզք եւ Արայի յարութիւնը: — Յայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն ունեցել են, ըստ Եզնիկի «ի շանէ ելեպ» Արալեզք կամ Առլեզք կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ գորութիւնք», որ պատերազմի մէջ ընկած վիրաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիզում և ողջացնում են: Այդ հաւատալիքը ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած էր հայի յարութիւն առնելը, թէպէտ և առանց Արալեզքների, մեր այդ հաւատքի հետ նոյն ընդհանուր գծերն ունի: Այստեղ ևս էրը քաջասիրտ է և սպանում է պատերազմի մէջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, էրինը անխախտ և ամբողջ են գանում: Բերում են տում, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ էր բարձրացած, կենդանանում է էրը: Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, աւելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «քաջ անկեպք ի պատերազմի» յառնեն, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի

⁹Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. 1. Կր. 192, 216.

Հայոց: Եւ նա աշխատում է էր հայը նոյնացնել Արա Հայկաղնի հետ:¹⁰ Այս հաւատն այնքան գորեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դար. լգ. գլ.), չնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա:» Այս պատճառով գլուխը կպցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն զի այր քաջ էր, Առեղք իջանեն և յարուցանեն զդա:»

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, եւ հրամայէ զընել զնա ի վերնատանն ապարանից: Իսկ ի գրգռել միւսանգամ գորացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Ծամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուան Արայի, ասէ. հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվէրս նորա եւ վենդանացի:» Եւ Ծամիրամն իրօք սպասում է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «Միանգամայն եւ ակն ունէր զիւթութեամբ վըհկութեան իւրոյ վենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տուփական ցանկութենէն:» Քրիստոնեայ մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների գորութեան չէր հաւատում, Ծամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «զիւթութեամբ վհկութեան:» Միւս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Ծամիրամ իւր կախարհութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ «Նեխեցաւ զի նորա, հրամայեաց ընկենու ի վիհ մեծ և ծածկել:» Այստեղ եթէ վերջացնէր, առասպելը թերի կըմնար, զի հայերը գրգռուած էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դարարեցուցանէ զխազմն:» Ուստի և Արայի յարութիւնն առնելու պատմութիւնը պէտք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած: Եւ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. «Ձմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարգարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք:» Դարձեալ քրիստոնեայ մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խարէական ծագումը. «Կանդնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս գորութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա:» Այս գրուածքը մուծն է. «Նոր իմն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Ծամիրամը նոր աստուածութիւնն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի նոր պատկեր, արձան» է կանգնում: Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում: Այն ժամանակ այդ հակասում է նոյն իսկ առասպելի էութեանը, քանի որ հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւնն ունենալն արդէն ենթադրուած է, որ հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարութիւն առնել և յարութիւն է առել: Հակասութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ մատենագրի կողմից է աւելացրած այդ: Այդ հատուածն Անանունի մէջ (Սէբէոս, եր. 6.) դտնումենք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Ծամիրամ,» որ դարձեալ մուծն է:

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնեայ հեղինակից են մտած

¹⁰Վեպը Հնոյն Հայաստ. եր. 146 հտն.

Հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնէական ձևով և հայեացքով է պատմուած: «Եթէ այդ և հեմերական յաւելումները դէն դնենք, դրում է պ. Գեղեցերն այս առասպելի համար, կըմնայ միայն ասորական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարիածուի առասպելը: Եամիրամի գրոյցի մէջ պահուած է Աստղկի առասպելը,» աւելացնում է նա:¹¹

Թէ Արան ժողովրդական գրոյցով յարուծիւն է աւել, այդ անհում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ: Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատուած կտոր: «Եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանասոսպ, ի տեղւոյն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերկարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղն, որ գորացն գեղեցիկ առասպելաբանն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Եամիրամայ:» Վերջին ընդգծած մասը աղաւազուած է: Այսքանը միայն հասկացուած է աղճատուած ձևից թէ Եամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վէրքերի սպիանալու մի առասպել է դա: Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է: Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի ևւն մէջ է: Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն դրնում է. «Թերևս՝ ուր զԱրայն գեղեցիկ: (տես. նոր. Բուզ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբառի ձևով «սպիացած», կամ աւելի «սպիանալ» պէտք է կարգալ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վերացն» է, քանի որ վէրքերը պէտք է սպիանան: Այսպէս բնագիրը կըստանանք. «Ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանն՝ ըսպիանալ վերացն սպանելոյն ի մանկանցն Եամիրամայ:» Մենք սպանելոցն, բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ. Խորենացի. Ա. ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Եամիրամայ). մի անգամ որ «զարայն» դարձած է «զաւրացն», ետևից պետի բերէր և «սպանելոցն» յոգնակի թիւը: Թովմայի այս կտորից իմանում ենք, թէ առասպելաբանում են, որ Եամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցիկի վէրքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզուոյ գիւղում:

Նոյն գրոյցը գտնում ենք և այսօր: Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Ջորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Եամիրամայ, որոյ զոմն ի համանեացն զԱրայ կարծեցուցեալ լուր եհան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, մնաց անուն գեղջն Լէզք:»¹² Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց», «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը հաւատարմութեամբ արձանագրել է կարողանում ընդ դժած տողերի մէջ: Նա ենթարկւում է Խորենացուն:¹³ Աւելի հաւատարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրուանձտեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52): Լէզքը իւր անունով և Հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Եամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցիկին մեռած մարմինը լզեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայլէզք անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ, ուր այժմ Ամենապիւրկէի մատուռն է:¹⁴

¹¹Zur armen. Götterlehre. եր. 132:

¹²Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

¹³Հմմտ. Խորենացի Ա. ժե. «Ջմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարգարեալ... համբաւ գնմանեայսպես, շիզեալ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ:» Հմմտ. Անանուն (Սեբեոս եր. 5) «Ջարգարե գմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, եւ համբաւ նանն զԱրայի շիզուչ աստուածոցն եւ յարուցանել:»

¹⁴Թէ ումնից է առնում Սրուանձտեանն այս գրոյցը յայտնի չէ. երև արդի ժողովրդական գրոյցները չեն աղբիւրը այն ժամանակ կարող երնք ենթարկել թէ նա Թ. Ածրունուց է առնում եւ թէ նորա

Այս պատմութեան հոլթիւնը, Լէզք գիւղի հետ կապուած այս առասպելը, թէ Շամիրամի մանուկներէց սպանուած Արայի վէրքերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ միւսներէ մէջ, գի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանում է Արայի դաշտումն, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վէրքերը: Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. ժգ.):

Ասել թէ Արծրունին և Սրուանձաեանն իրենցից ստեղծում են այդ գրոյցը, ելակէտ ունենալով միայն Լէզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը ինքն թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի, ինչպէս և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպէս են Հայկ, Տիգրան Ա., Վահագն, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պէտք չէ համարել, ինչպէս կարող է երևալ, Խորենացու բերած վիպական հատուածներէ վարիանտներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններս իսկութեան հոմար ապացոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ միշտ պէտք է իմանալ, յարում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ թոմասը իւր պատմութեան հին մասը գրելիս սովորաբար (այո՛, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացու ասածը, կամ թէ մշակում է նորա գրածը ոչ առանց Ֆանտաստիկական յաւելումների, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին:» Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, աւելացնում է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ ժամանակի կորուստ է» այդ քննելը:¹⁵

— Եւ այսպէս վերջացաւ. «սովորաբար» Խորենացի և «Ֆանտաստիկական յաւելումներ» և «ժամանակի կորուստ» այդ քննելը: Թ. Արծրունին էլ գրտաւ իւր դատովճիւնն ու գնահատութիւնը: Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենց առաջ ուրիշները չեն պատմել: Իսկ թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ է ապրել և Խորենացուց օգտուել է, թէպէտ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպէս այս Լեզուոյ գիւղի գրոյցը: Այդ գէպքում նա «Ֆանտաստիկական յաւելումներ» է անում:

Բայց թոմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշէսի պատմութիւնն անելիս իբրև աղբիւր գնում է յոգնակի թուով. «Որպէս ցուցանեն առաջինքն ի պատմագրաց (եր. 36), «Որպէս բացայտյտեն զիրք պատմագրացըն (եր. 52): Այդ սուտ է գրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. մնացածը Ֆանտաստիկական յաւելումներ են: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն թէնդորոս Քերթող...:» Այստեղ էլ նա սուտ է գրում: Կամ երբ Հայկի և Բէլի պատերազմի մասին գրելիս աւելացնում է. «Ձոր (գԲէլ) ոմանք ի պատմագրաց ասեն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «Ֆանտաստիկական յաւելում» է անում, որովհետև Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշում: Կամ երբ թոմա Արծրունու մէջ Հայկը Բէլին ասում է, «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ գկնի քո տողեալ սահին», այստեղ էլ «Ֆանտաստիկական»

մեռին եղեչե մի մեռացիր, որի մեջ Արայի վերքերի սպիանալու կտորն աղճատուած չե եղել: Դժուար և ենթադրել, որ Սրուանմտեանը կը վերականգնէր այդ աղճատուած կտորը: Սրուանմտեանի գիրքը տառն երեք տարի կաղ և նրատարակուած քան Պատկանեանի՝ թոմայի հրատարակութիւնը:

¹⁵Халат. Арм. Эпосъ. եր. 151.

յաւելում է անում, զի այդ չկայ խորենացու մէջ... բայց չէ՛, այդ «Ֆանտազիա» չէ, զի բարեբախտաբար մնացել է Անանումը (Սերէոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:» — Այդպէս հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն գարմից և ցկաթոտ և վավաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւետ ձեռակերտք եւ շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայն անձամք հասեալ եւ աչօք տեսեալ...» (եր. 293): Թոմա Արծրունին խորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օգտուում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ, որ Թոմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերում է խորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի յերիւրումները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են պատրաստուում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմուածքի համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «Ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վէրքերն ըսպիացած են Լեզուոյ գիւղում, — մենք իրաւունք չունինք ասելու թէ նորա աղբիւրը խորենացին և իւր «Ֆանտազիան» են: Նորա աղբիւրն այդտեղ ժողովրդական գրոյցն է: Մենք այդ կրտսենքնք ներքեւում ևս: Այստեղ աւելորդ չի լինիլ մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի գրոյցն արուեստական կերպով շինուած է մի ամբողջ շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ,» գրում է պ. Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են, Դիողոր Սիկիլիացի, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաւստոս, Կղեմէս Աղէքսանդրացի: Թէ խորենացին կամ իւր աղբիւրը՝ Մար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրոյցը «սարքողը,» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիողոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաւստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղէքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա» (= գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, մնացածն էլ «իւր հարուստ երևակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բիբլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցկի պատմութեան ձեռով «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տուել վաւաշ Շամիրամի սէրը¹⁶ (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բիբլիական քրիստոնէականից պիտի սովորէին), — և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուբարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վաւաշ, բուն գաղափարն զիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նոյն զիցուհու առասպելն է, կարող էր զիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց

¹⁶ А Халат. Арм. Эпосъ. ер. 143 հտն.

մէջ: Այս կասէր անշուշտ պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստոսի, Եգնիկի մէջ, բացի Խորենացուց: Եւ Խորենացին մեղաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանայ Լէզգ կամ, ըստ Թումայի, Լեզուոյ գիւղին:

Լէզգի եւ Արտամետի գրոյցները: — Արուանձտեանը վերևում յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լէզգ գիւղի բարձր գագա թի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է, «բեւեռագրով քարեր լեցուն են. և ձուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արձաններ գրանուեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մի տարի առաջ:» Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լէզգը շատ հին ժամանակ արդէն, Արծրունուց և Խորենացուց շատ առաջ մի գեր է խաղացել: Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հեաքերը մինչև այժմ մնում են. «Այս Լէզգ գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձևով աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ Թոնիր կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև ուխտատեղի:» Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է: Բայց ի՞նչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ: Շամիրամի — Իշտարի — Աստղիկի: Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ Թոնիրի» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Արուանձտեանը: «Մի միտյն մէկ ձուկ կերելի այդ ջուրին մէջ. և որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի: Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթէ օղն ալ իւր քիթն անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: Երէցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ: Կերակուր կուզէ, կուտայ: Գինի կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը կը համարձակի պազ մի ուզելու, երէցկինը կը վարանի, բայց... պազն ալ կուտայ: Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կը մտնէ. երէցկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կը ձգէ ի թոնիր կրակին մէջ... կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծոյ հրամանով յաւիտենական յիշատակ կը մնայ նոյն տեղ:»¹⁷

Այս գրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իւր «Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի պատմուածք, որ «թերեւս ի հնուց անտի Հայաստան է մտած Ասորիքից և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իւր արտաքին, հեթանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբուլան: Այս գրոյցի հնագոյն ձևը բերած է Դիոդոր Սիկիլիացին. Դա Դերկեսոյ գիցուհու գրոյցն է, որ իւր դուստր Շամիրամի ծնունդուց յետոյ ձուկ է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար:¹⁸ Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իւր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցաւ է ձեռի տակ չունինք: Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իւր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում:

Շամիրամի մայրը Դերկեսոն (Atargatis) ջրի աստուածուհի է: Նորա սրբազան կենդանիքն են Փիւնիկիայում և Ասորիքում աղաւնին և ձուկը: Ասկաղոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահարուստ մի լճի մօտ: Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նոբա տաճարը և սրսկում: Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդապետին, որ Անահտի կամ Աստղիկի տօնն է համարւում, ջուր սրսկելը և աղաւնի բաց թողնելը, մի սովորութիւն,

¹⁷Արուանձտեան, Գրոց Բրոց, էր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ տեղի հետ չկապուած, Տ. Նաւասարդեանի Հայ ժող. հեքիաբներում, է. գիրք. էր. 39.

¹⁸Халат. Арм. Эпосъ., էր. 150.

¹⁹Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

որից երևում է, որ մեզնում ևս այդ աստուածուհուն նուիրական եղած են աղաւնին և ջուրը: Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լէզգի այդ առասպելը կորցրել է իւր հեթանոսական պարագան: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սուրբ Թոնրի, ջրի ու ձկան պաշտամունքն իսկապէս հեթանոսական է և ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ:²⁰ Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ և գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ Թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուցանտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կողմերում:

Ի՞նչ է եզրակացութիւնը: Այսօր Վանայ նոյն Լէզգ գիւղի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Ծամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վէրքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թէպէտ և առանց Ծամիրամ անուան, մի գրոյց, որ քըննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է: Այսօրուայ այդ գրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնութեան մնացորդ է: Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լէզգ գիւղում, միթէ դա ապացոյց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Ծամիրամին: Եւ միթէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու գրոյցը, որ շինծու չեն, չեն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ տեղերում արգարե եղել են Ծամիրամի վերաբերեալ ուրիշ գրոյցներ ևս: Եւ եղել են այդ գրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Ծամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է Ծամիրամի մահուան մասին Խորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի գրոյցը Ծամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ:

Լէզգ գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի գրոյցը միայն, որ Խորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Ծամիրամի մասին պատմուած արդի միւս գրոյցը «Խորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի նորագոյն գրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Խալաթեանը (եր. 149): Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միևնոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը»: Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Ծամիրամի մասին գրոյցները Խորենացուց են անցած ժողովրդին: Ձէ՞ որ Լէզգ գիւղի այդ Սուրբ Թոնրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը Խորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ: Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթէ մի հին գրոյց յարատեւում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից աւելի այնտեղ պիտի յարատեւի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ: Եթէ հնումը Ծամիրամի գրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն աւելի շուտ նոյն տեղերում կը գտնենք քան որևէ ուրիշ տեղում:

Խորենացին չէ ասում թէ Ծամիրամի մահն իւր իմացած գրոյցով յատկապէս ո՞ր տեղի հետ է կապուած: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրեմն գմահն ասել Ծամիրամայ:» Ենթ աղբաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը: Իսկ

²⁰Թոնրին ու Թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մոտիւ է, որ եկել կապուել և սեմական սիրոյ դիցուհու այս առասպելին: «Սուրբ Թոնրը» գուցե հեթանոսական օջախի պաշտամունքի մնացորդ լինի: Հմմտ. Գղ. Ե. Հայկի առասպելը.

արդի գրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամետի հետ: Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) նոյն տեղում եղել է Աստղիկ պաշտամունքը:

Այնուհետեւ պ. Խալաթեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի գրոյցի մէջ ևս «վհուկ և հեշտասէր» է դուրս գալի Շամիրամ ինչպէս Խորենացու մէջ: Սխալում է պ. Խալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացու իւրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրութիւնն ու տափանքը, հոմանիներ որոնելը գիտենք, Խորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վհուկ լինելուն Խորենացու մէջ, իսկապէս նորա յուշումներին ինչպէս և ու լուսնները ծովը ձգուելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն (?) գրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.):²¹ Եւ երբ մի անգամ Խորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժէք չունի այն թէ Խորենացու մէջ և արդի գրոյցի մէջ Շամիրամը վհուկ ու հեշտասէր է դուրս գալիս: Այդ կընշանակէ միայն, որ նոր գրոյցի մէջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անումը, նոյնպէս և իւր բնաւորութեան այդ երկու էական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Էլ ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածի և մեր արդի գրոյցի մէջ, որ բերում է Սարգիսեանը: Ի դուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ Խորենացու Զրադաշտի և արդի գրոյցի ծերունու մէջ մի համեմատութիւն է գտել: Այդ երեակայական է միայն:

Բաղդատութեան համար մենք այստեղ կրբերենք Արտամետի գրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեանը գրի առած լինի ժողովրդական գրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկուելու Խորենացուն: Լէզքի գրոյցի մէջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարազատ գրի առնող չէ:

Լուսնուք և զմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ Խորենացի ասելով Ուլունքի ծով Շամիրամայ: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջադայեալ, ասեն, երբեմն զբօսանաց աղազաւ յերկրին Վասպուրականի տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝ ի զնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արձակէ զնոսա: Ուլամբքն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել ի լրումն տափանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ զըժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝ և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումեք և չկարել ճիկ հանել: Ծերոյ ուրեմն որ երթևեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զիարդ գերծուսցէ

²¹Իսկապէս չենք հատկանում «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն գրոյցների արձագանգներ» (оттого лоски поздних сказаний) բառերով ինչ և ուղում ասել պ. Խալաթեանը: Խնդիրը նորա համար այն չէ, թէ այդ գրոյցները Խորենացուց 1500-2000 տարի առաջ են ստեղծուած, թէ մի քանի հարիւր տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացու ժամանակ գրոյցներ Շամիրամի մասին թէ չէ, և Խորենացին այդ գրոյցները և օգտուել թէ չէ չինին գրոյցները հնագոյն թէ ու ժամանակներում ստեղծուած:

գերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի գորութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յԱրտամետ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորտ գուլունս փախչի: Զայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարձակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգէսսն պարսատիկ գործեալ. քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արձակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան գերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ գուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ արկանէ ի ծով, և գերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոզական չարութենէն Շամիրամայ: Ահաւաստիկ գրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:»

Խորենացու պատմութեանքի և այս գրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկուսի մէջ Շամիրամը մի վաւաշ ու չար վհուկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծովն են ընկնում: Սնացածն ամբողջապէս տարբեր է: Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Շամիրամն ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի գրոյցի առաջին մասը: Խորենացու մէջ չկայ և գրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ գորութիւն ունէին և թէ Շամիրամն ինչպէս իւր կիրքն էր կատարում անոնց գորութեամբ: Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիւններ է ձեռք բերում ոչ թէ ուլունքներով, այլ նոցա «պարզեւելով դամենայն իշխանութիւնս և զգանձս,» կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարզեւաց,» ինչպէս Արայի զըրոյցի մէջ է, — մի բան որ անում է և իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուսուածք — ուլունքներն ինչի են պէտք գալիս: Այնուհետև գրոյցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Զրադաշար Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հաւատում է Շամիրամը իւր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորսն է թողնում: Նա ուզում է բռնանալ ի վերայ ամենայնի: Շամիրամ կուռում է նորա հետ, յաղթում է, փոխում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը: Իսկ գրոյցի ծերունին երթեկեկութիւն ունի Շամիրամի մօտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր.» այսինքն գիտէր, որ Շամիրամն ուլունքների գորութեամբ է չարութիւն գործում: Բարի ծերունին ժողովրդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Շամիրամն ետեւից ընկնում է. մագերը պարսատիկ շինում. և պոկում: Եւ այսքան միայն: Զրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Շամիրամը մեռնում է թէ չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծովն է ձգում և ժողովուրդն ազատում է նորա մոզական գորութիւնից: Ասել կարելի չէ թէ այս գրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Շամիրամ վաւաշ է և թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով:» Այս նոյնպէս կարող է Արտամետում պատմութեան Շամիրամի հին առասպելի մնացորդ լինել, ինչպէս Լէզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է: —

Աւելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Շամիրամն իւր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետեւակ փախուստն, և զպաքումն և զիղձըս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորացն, և զյուսուածսն ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով: Այլ... և Շամիրամ քար:» Շամիրամն ուրեմն իւր ուլունքները ծովը ձգելուց յետոյ քար է դառնում:

Մ. Աբեղեան.